

HANS ACHTERHUIS

Geweld

Een kleine twee jaar werk ik intensief aan een monografie over geweld. In de wijsbegeerte heeft dit thema weinig aandacht gekregen. Mijn filosofisch materiaal moet ik dan ook uit de teksten van vele verschillende denkers, waar het soms kort aan de orde komt, bij elkaar sprokkelen. En de visie die ik voorlopig ontwikkeld heb, botst op één hoofdpunt met de opvattingen van collega-filosofen die zich over geweld uitlaten. Nergens werd dat voor mij duidelijker dan de afgelopen herfst toen de redactie van *Filosofie Magazine* aan veertien Nederlandse filosofen vroeg om een top drie van de meest gevaarlijke boeken uit de geschiedenis van de wijsbegeerte samen te stellen en hun keuze te motiveren. Ik was één van de genodigden en hoezeer het verzoek ook in de lijn lag van mijn onderzoek naar geweld, ik slaagde er toentertijd niet in genoeg tijd voor een goede keus en doorwrochte motivering vrij te maken. Met de uit de enquête voortgekomen 'gevaarlijke bibliotheek' en de 'top vijf' die in het decembernummer van *Filosofie Magazine* gepubliceerd werd, kan ik mij echter redelijk verenigen. Een groot aantal ervan, en zeker de onbetwiste nummer één, *Het begrip politiek* van Carl Schmitt, komt ook vaak in mijn studie over geweld terug.

Eén belangrijke kritische kanttekening bij de keuze van mijn collega's wil ik echter onderstrepen. Het valt mij op dat het leeuwendeel van de geselecteerde teksten valt onder de benadering die in de ethiek tot het warmere deel van het morele spectrum wordt gerekend. Het gaat hier om waarden die vaak met een beroep op gevoelens en niet-rationele motieven worden gepropageerd. Positief betreft het dan onder andere broederschap, liefde, trouw en zorg. Vrijheid en rechtvaardigheid horen daarentegen thuis aan de koude of koele kant van het spectrum. Zij doen eerder een beroep op de ratio en monden vaak uit in een minimale, berekende moraal van afstandelijke relaties.

Wat hier positief over morele waarden wordt gezegd, kan uitgebreid worden naar het domein van het geweld. Vanuit emoties en irrationele motieven kan er veel over geweldgebruik inzichtelijk worden gemaakt. Er kan zelfs op deze manier een verleiding van uitgaan zoals in de boeken van De Sade en Bataille, die terecht ook in 'de gevaarlijke bibliotheek' een plaats hebben gevonden. Over geweld kan daarentegen ook op een berekenende, rationele wijze worden nagedacht. Dan wordt het als een veelal neutraal middel voor een te bereiken doel gepresenteerd. Dat het mensen kan afstoten of aantrekken, verleiden of kapot maken, verontrusten of fascineren, kortom, dat het onze existentie in veel opzichten raakt, komt in deze 'koude' benadering niet of nauwelijks aan bod.

Utopia

Mijn collega's situeren de gevaren van het schrijven over geweld kennelijk veelal aan de warme kant van het morele spectrum. Dat ze daar grotendeels gelijk in hebben, heb ik al impliciet betoogd. Toch zou ik zelf minstens één publicatie van de koele kant van het spectrum op mijn eigen lijstje hebben gezet. Want de ijsskoude ratio kan in bepaalde constellaties, juist als het om geweldgebruik gaat, misschien nog voor grotere ontsporingen zorgen dan alle verleidingen en irrationele gevoelens bij elkaar.

Boven aan mijn lijstje zou *Utopia* van Thomas More hebben gestaan. Waarom dit kleine veelgeprezen humanistisch geschrift van een sympathiek auteur die door de katholieke kerk heilig is verklaard? Wat is er gevaarlijk aan dit werk dat de opkomst van het moderne utopische denken inluiddt? In het kader van mijn onderzoek over utopieën heb ik in het verleden veel commentaren op en interpretaties van *Utopia* bestudeerd. Daarin was zeer zelden sprake van de gewelddadige kanten van deze ideale eilandsamenleving, terwijl toch al meer dan een zevende van de beschrijving van *Utopia* aan oorlog en geweldgebruik wordt besteed (More 1996, 110-120).

Deze discrepantie tussen de tekst en de commentaren kan ik alleen maar verklaren door de rationele en afstandelijke wijze waarop het geweld als simpel middel wordt gepresenteerd: 'In de oorlog is het hun maar om één ding te doen: datgene te verkrijgen waarom zij de oorlog begonnen zijn.' Dat ene hoge doel blijkt letterlijk alle middelen te heiligen. De Utopiërs deinzen nergens voor terug – sluiptmoord, omkoping, het zaaien van tweedracht onder de vijand – om hun doel te bereiken. De middelen kunnen simpel rationeel-strategisch worden bepaald. Dat daarbij soms – niet van henzelf maar van hun bondgenoten – talrijken sneuvelen, deert hen niet. Voor hun belangrijkste betaalde bondgenoten, de Zapoleten, hebben zij slechts minachting. Dit is een woest en ongeciviliseerd volk en er bestaat geen enkele remming om 'een groot aantal ervan zonder meer de dood in te sturen'.

Waarom voeren de Utopiërs oorlog? Vaak lijkt het een kwestie van bevolkingspolitiek te zijn (More 1996, 74). Als de bevolkingsdruk op het eiland te groot wordt, nemen zij andere landen 'waar veel grond is die de bevolking niet nodig heeft en dus braak laat liggen' in bezit. Wanneer het andere volk zich hier niet in wil schikken, wordt het door een oorlog verdreven. 'Want, zeggen zij, nooit is men zozeer in zijn recht met een oorlog, als wanneer er een volk is dat de grond die het zelf niet gebruikt, desondanks weigert aan anderen ... die er een natuurlijk recht op hebben.'

Ondanks de vreselijke dingen die More zo tussen neus en lippen de eilandbevolking toedicht, hebben bitter weinig commentatoren van zijn tekst de gewelddadigheid van de Utopiërs – mannen en vrouwen doen er beiden aan militaire training – onderkend. Dat komt mijns inziens doordat de beweegredenen voor hun buitenlandse politiek als zuiver rationeel en het geweldgebruik hierbij als zuiver instrumenteel worden gepresenteerd. Geen van de commentatoren probeert de tekst te deconstrueren om eens te kijken wat er verzwegen en voorondersteld wordt in de utilitaire en rationalistische politiek der Utopiërs. Geen verhalen over verdrijving en leed van de

onteigende volken worden gesuggereerd, geen enkele vraag wordt gesteld over de wijze waarop de Utopiërs de Zapoleten voorstellen. Alles verdwijnt achter de rationaliteit en het utilitarisme van de doel-middelrelatie in functie waarvan de Utopiërs hun geweld uitoefenen en beoordelen.

Westers kolonialisme

Er is weinig voorstellingsvermogen voor nodig om te onderkennen dat More verhalenderwijs het in zijn tijd net beginnende westerse kolonialisme legitimeert. Latere denkers als Locke zullen deze legitimatie discursief uitwerken. Belangrijker en onheilspellender misschien nog is dat hij ook een moderne wijze van rationeel denken over geweld introduceert. Deze denkwijze is in de moderniteit overheersend geworden. Alle aspecten van de ‘warme’ benadering werden als gevaarlijk, traditioneel en irrationeel verworpen. Geweld mocht geen andere betekenis krijgen dan een instrumentele. Op deze wijze verwachtte men het geweldgebruik beslissend terug te kunnen dringen en de weg naar vrede te bewandelen.

Hier doet zich echter een paradoxale ontwikkeling voor die mij in mijn studie voorlopig uitgebreid bezighoudt en die door een aantal van de grootste politiek-filosofische denkers van de afgelopen eeuw als Arendt, Foucault en Schmitt al kort en vaak op raadselachtige, duistere wijze is signaleerd. De twintigste eeuw, waarin de beloften van neutralisering en instrumentalisering van geweldgebruik bewaarheid werden, is volgens vele waarnemers de bloedigste uit de geschiedenis van de mensheid geworden. Hoe valt dit te begrijpen?

Via een directe verwijzing naar de nummer één van de lijst van gevaarlijke boeken geef ik hier een korte aanzet tot een antwoord. Volgens Carl Schmitt draait buitenlandse politiek om de tegenstelling met een vijand en de voortdurende mogelijkheid van een gewapend conflict. Het moderne liberale denken beschouwt de vriend-vijandtegenstelling echter als achterhaald. Het vertrekt vanuit de eenheid van de mensheid en de idee van de mensenrechten. Oorlog wordt alleen gevoerd als uiterste eventualiteit en gerechtvaardigd in naam van algemene menselijke waarden, die men ernstig geschonden acht en die men wil herstellen.

Welnu, juist dit soort nieuwe conflicten zijn volgens Schmitt ‘bijzonder intensieve en onmenselijke oorlogen’. Dat komt dan vooral doordat het traditionele vijandbegrip wordt gemoraliseerd en de tegenstander gedemoniseerd. Deze moderne oorlogen moeten omdat

‘ze boven het politieke uitgaan de vijand tegelijk in morele en andere opzichten degraderen en tot de onmenselijke gruwel maken die niet slechts moet worden afgeweerd maar die definitief moet worden vernietigd, die met andere woorden niet meer slechts een binnen zijn grenzen terug te wijzen vijand is’ (Schmitt 2001, 71).

Wat Schmitt hier als het gevaar van het moderne politieke denken over geweldgebruik

signaleert, is geheel van toepassing op de beschrijvingen van de oorlog in *Utopia*. Daar wordt ook het vriend-vijandschema uitdrukkelijk in naam van de mensheid en van 'de stem der natuur' die alle mensen gelijkmaakt, verworpen. Een grens tussen twee landen gemarkeerd door een heuvelrug of een beekje betekent immers niet dat mensen die aan verschillende zijden ervan leven, 'geboren zijn als elkaars ... vijanden' (More 1996, 110). Dat klinkt ons vergeleken met Schmitt als uiterst humaan in de oren. Wie dan vervolgens kijkt naar welke praktijken dit leidt, zal toch geneigd zijn Schmitts waarschuwingen niet achteloos terzijde te schuiven. Van de Zapoleten als exponent van een 'weezinwekkend misdadigersvolk' zouden de Utopiërs bijvoorbeeld 'de aarde graag volledig zuiveren'. Dat zou immers 'in hun ogen alleen maar een dienst aan de mensheid zijn' (More 1996, 116).

De humane utilitaristische visie op geweldgebruik als een simpel middel wordt zo paradoxalerwijze met een genocide geïnaugureerd. Al met al lijkt me dit voorlopig een goede reden om niet *Het begrip politiek* maar *Utopia* de eerste plaats te gunnen op de lijst met meest gevaarlijke wijsgerige werken.

Een deel van dit artikel verscheen eerder in *De Gids*.

Literatuur

Thomas More (1996) *Utopia*. Amsterdam,

Athenaeum-Polak en Van Gennep.
Carl Schmitt (2001) *Het begrip politiek*.
Amsterdam, Boom/Parrèsia.